

Imprescriptible», vilken också inleder boken. Sedan följer ytterligare tre artiklar på temat förlåtelse, samt ett återgivande av rundabordsdiskussionen mellan Derrida, Kevin Hart, Greisch med flera.

Ett flertal intressanta frågor ställs och diskuteras — vad innebär det att förlåta i vår samtid? Kan man förlåta allt? Måste man förtjäna förlåtelse, genom ånger och avbön, eller är förlåtelse att betrakta som en gåva? När är det relevant att överhuvudtaget tala om förlåtelse? Kan vi ens tala om förlåtelse — eller dog möjligheten till förlåtelse i andra världskrigets dödsläger?

Derridas bidrag är framförallt en diskussion med filosofen Vladimir Jankélévitchs två uppsatser om förlåtelse. Jankélévitch menar att förlåtelse efter nazisternas illdåd är omöjlig; ett brott av så ofattbar omfattning och grymhet är omöjligt att förlåta. Derrida kommenterar att kanske det är just i relation till det «oförlåtliga» och kanske endast då förlåtelse är möjlig. Han menar att en förlåtelse av det förlåtliga är något annat än förlåtelse, något mindre och enklare. Gibbs och Milbank utgår båda ifrån relationen mellan gudomlig och mänsklig förlåtelse. Gibbs tar sitt avstamp i den judiska traditionen och diskuterar Lévinas kommentarer till Talmud. Kan Gud förlåta människan om inte människorna börjar med att förlåta varandra? Kan Gud rädda oss om vi inte börjar med att rädda varandra? Milbanks utgångspunkt är den motsatta — är mellanmänsklig förlåtelse möjlig utan gudomlig inblandning?

Hur kan vi tänka oss Gud i en postmodern kontext? Kring denna huvudfråga reflekterar nio bidrag, varav två med respons av Derrida. Postmodernism förknippas ofta med diskussionen kring «subjektets död» och «jagets dekonstruktion», vilket präglar några av föreläsningarna. Michael Scanlon frågar vilken typ av relation detta sargade jag — förödmjukat av Nietzsche och raderat av Foucault — kan ha till Gud. Greisch resonemang rör sig också kring frågan om uppfattningen av subjektet och denna uppfattnings betydelse för vår förståelse av Gud — «Who are we? And what about God?».

En annan till synes aldrig sinande källa till diskussion är den om språkets betydelse, möjlighet och begränsning. Detta tar bland andra Francis Schüssler Fiorenza och Regina M. Schwartz upp. Fiorenza diskuterar det han benämner «teologins begränsande språk» och pekar på faran att göra Gud till ett objekt, eller att hamna i den antropomorfa fällan. I ett samtal med Jean-Luc Marion och Derridas texter vill Schwartz peka på språkets möjlighet till möte, konversation. Samtalet är relationsskapande. Också Kevin Harts bidrag «Absolute interruption; On Faith» kretsar kring texter av Derrida, särskilt hans begrepp «religion without religion».

Någonstans här ligger problematiken med denna antologi, i dess bundenhet till Derrida, hans texter och hans tänkande. Det är uppenbart att Derrida är mästarren, en ikon för de som verkar i denna diskurs, vilket leder till ett visst mått av okritiskhet och brist på distans till mästarens förträfflighet. Den ende som egentligen ifrågasätter Derrida är Graham Ward (i viss mån även Milbank), företrädare för den riktning som brukar kallas «radical orthodoxy». Ward pekar på problematiken i att frågor ställs inifrån det sammanhang som till stor del skapats av Derrida, men blir strax bemött av Caputo, som kritiserar den radikala ortodoxin och dess inställning till dekonstruktion.

Antologins huvudämnen «Gud» och «Förlåtelse» är brännande aktuella och speglar dels filosofins nyvaknade intresse för frågan om Gud, dels ett politiskt/samhälleligt intresse för fenomenet förlåtelse. Dock hade jag önskat en mer uttömmande diskussion kring skuldfrågan i relation till subjektupplösning och förlåtelse. Är det möjligt att vara moraliskt ansvarig om subjektet är i ständig förändring? Kan ett dekonstruerat jag erfaras skuld? Är förlåtelse möjlig utan moraliskt ansvar och syndamedvetande? Vad gäller diskussionen om «Gud» förvånar det mig att den feminist-teologiska reflektionen — som i hög grad sker i en postmodern diskurs — tycks gått de flesta bidragsgivarna (undantaget är Cleo McNelly Kearns) tämligen spårlost förbi.

Om syftet med dessa sammankomster är att få till stånd en dialog mellan Derrida och andra teologiskt orienterade filosofer och teologer vore det välgörande att inbjuda någon eller några med en mer kritisk hållning till Derrida och det postmoderna projektet i denna dialog. Om inte, riskerar projektet att bli en angelägenhet för de redan frälsta. Trots denna avslutande kritik finner jag «Questioning God» intressant och väl värd att lägga ner tid på — för en del tid krävs för att tillägna sig de tankar och reflektioner som presenteras här.

Ann Heberlein

Henrik Vase Frandsen: *Emmanuel Lévinas och kärlighedens visdom — en religionsfilosofisk läsning*, 206 sid. Odense Universitetsforlag, Odense 2001.

Utgivningen av texter om och av Emmanuel Lévinas på nordiska språk är begränsad. Detta i sig gör att Henrik Frandsens projekt bör hälsas med glädje. Det är dock inte den enda anledningen till att glädja sig över *Emmanuel Lévinas och kärlighedens visdom — en religionsfilosofisk läsning*. Framställningen är mycket välskriven och erbjuder en njutbar introduktion till Lévinas tankevärld. Frandsen gör ett utmärkt jobb genom att närläsa Lévinas texter och på ett ele-

gant sätt återge temata hos författaren. Regelbundet belyses tankegångarna med citat ur Lévinas böcker — på danska med den franska originaltexten i fotnoter. Här och där ställs en kritisk fråga och görs små kommentarer. Frandsen undrar exempelvis hur förhållandet mellan konkreta, historiska beskrivningar och den metaforiska användningen av dem egentligen ser ut hos Lévinas där det ena glider över i det andra oftast omärkligt och alltid helt oproblematiserat. Han ställer också frågan hur Lévinas vet det han säger sig veta om människan som subjekt.

Henrik Frandsen väljer att i sin läsning utgå från två av de mest centrala verken i Lévinas produktion, *Totalité et infini. Essai sur l'extériorité* (1961) och *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence* (1974). Bokens uppläggnings speglar på ett omedelbart sätt detta; Del A har rubriken *Totalitet og uendelighed*, Del B således *Anderledes end varen eller hinsides essensen*.

Ett centralt tema i Lévinas arbete är, säger Frandsen, en kritik av totaliteten. I ett nästan mytiskt språk beskriver Lévinas hur subjektet hotas av detta allmänna, som söker omfatta allt och alla. Det är den generella världens anonymitet, det generella varat, som utgör den grundläggande ångesten.

På olika sätt menar sig Lévinas se hur jaget skapar sin subjektivitet, eller kanske snarare har sin subjektivitet, som ett svar på denna ångest: det fröjdfulla njutandet av livet — i att äta, vandra omkring och leva — den erotiska relationen, arbetets kreativitet i omformandet av omgivningen. Men det är i mötet med «den andre» som jagets subjektivitet både sätts på prov och stärks. Eller annorlunda uttryckt, i och med att jaget problematiseras i mötet med den andre blir jaget till som subjekt och öppnas mot det oändliga.

Hela detta tankekomplex i *Totalité et infini* skildrar Frandsen på ett mycket känsligt och lyhört sätt, med utblickar mot andra Lévinas-texter och i viss utsträckning i relation till andra filosofer. Andras läsningar av Lévinas finns med, men Frandsen undviker förtjänstfullt att diskutera andras tolkningar utan vinnlägger sig om att själv läsa Lévinas, och det omsorgsfullt.

I bokens andra del avhandlar Frandsen verket *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Tematiken — totalitet, subjektivitet och oändlighet finns kvar, men tar nya vändningar med nya bilder och andra begrepp.

Frandsen är befriande djupgående i sin läsning av Lévinas. Här finns inget av det som återfinns på andra håll, inget av den ytligt gulliga presentationen av Lévinas som predikant för omsorg om «den andre» och heller inget trams kring Lévinas som apologet, ingen Lévinas som religionens försvarare i en sekulariserad värld. Nej, här framträder en *filosof* som

undersöker tillvarons villkor och som skriver till försvar för den hotade subjektiviteten.

Titeln på Frandsens bok talar om en *religionsfilosofisk läsning*, och den finns där. Det dröjer dock mer än tre fjärdedelar in i boken innan han tar itu med de «religionsfilosofiska frågorna» på ett mer systematiskt sätt. När han gör så blir det emellertid spännande.

Frandsen läser Lévinas på ett sätt som ställer frågor till religionen, framför allt till tal om Gud och om människa, men även om relationen mellan religiöst tänkande och filosofi.

Henrik Frandsen ger några intressanta uppslag till hur denna senare relation kan förstås i Lévinas filosofiska verk. Även om Frandsen ser problem i hur filosofen Lévinas delvis stöder sig på ett «religiöst» tänkande och använder ett «religiöst» språk, söker han också en positiv sida i detta. Ett exempel på detta är när han pekar på hur «uppenbarelse» i (judisk) religion kan få oss att förstå att grunden för kunskap inte ligger i mitt eget vetande om mig själv utan sanning är ett mottagande av det som inte redan är känt — mottagande av «den andre», och det andra, som dyker upp utan min medverkan och utan mitt sökande, dvs. utanför min kontroll.

I Lévinas förståelse av människa (och Gud) är ateismen nödvändig. Jaget måste ha en egen separat existens sluten i sig själv och tillfreds med livet som det är i en fröjdefull njutning för att det ska vara meningsfullt att tala om mötet med en «annan». Detta möte med «den andre» innebär ett oändlighetens inbrott i subjektiviteten när jaget ser och möter det, och den, som inte är jaget och inte kan omslutas av jaget. Transcendensen finns i det som är den andres horisont, inte jagets, men för att mötet med «den andre» ska vara ett möte måste jaget vara ett eget jag i sin egen rätt.

Inledningsvis talade jag om en «närläsning» och detta som något positivt. Ändå kryper sig frågan på: är det möjligt att göra något annat än en *parafra*s när Lévinas ska återges? Problemet är aktuellt i denna recension; det ter sig hart när omöjligt att kortfattat återge Lévinas utan hela den bildvärld han omger sig med. Och om det nu inte *går* att göra på annat sätt, betyder det att Lévinas vägrar att låta sig diskutera och genom att bygga sin egen värld av metaforer undandrar sig all kritik? Jag tror inte att det självklart är så, men frågan väcks — inte på grund av Frandsens utmärkta arbete men på grund av materialet självt, Lévinas texter.

Frandsens närhet till Lévinas gör boken till en fin ingång till Lévinas filosofi. Samtidigt bryter den ny mark både beträffande förståelsen av Lévinas — som religionsfilosofiskt relevant — och beträffande den religionsfilosofiska diskussionen som sådan.

Patrik Fridlund